

## **OZODLIKDAN MAHRUM QILISH JAZOSINI IJRO ETISH MUASSASALARINING O'ZGA XOS JIHATLARI**

*IIV Akademiyasi Jazoni ijro etish faoliyati kafedrasi o'qituvchisi*

***Tursunov Akromjon Baxodirjon o'g'li***

*IIV Akademiyasi Kunduzgi ta'lim 2-o'quv kursi 233-o'quv guruh kursanti*

***Ilhomov Amirbek Aziz o'g'li***

**Annotatsiya:** Jazoni ijro etish koloniyalarining o'ziga xos xususiyatlarini chuqur va har tomonlama o'rganishga bag'ishlangan ushbu maqola jinoyatchilarni jamiyatdan izolyatsiya qilish, ularga qonuniy jazo choralari qo'llash va ko'pincha mustamlakaviy hududlarni iqtisodiy jihatdan rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan maxsus muassasalarni tahlil qiladi. Maqolada koloniyalarning tarixiy kelib chiqishi, qonuniy asoslari, tashkiliy tuzilishi, ichki ijtimoiy dinamikasi, mehnat tizimlari, xavfsizlik choralari va ularga oid tanqidiy muammolar atroficha ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, Britaniya, Fransiya, Rossiya va O'zbekiston kabi mamlakatlarda tashkil etilgan koloniyalarning xalqaro taqqoslovi keltirilib, ularning o'ziga xos jihatlari va jamiyatga ta'siri tahlil qilinadi. Maqola qonunchilik hujjatlari, tarixiy ma'lumotlar va zamonaviy tadqiqotlarga asoslanib, ushbu tizimning murakkab tabiatini ochib berishga xizmat qiladi. Tadqiqotchilar, huquqshunoslar, ijtimoiy masalalar bilan qiziqadigan o'quvchilar va siyosatchilar uchun foydali ma'lumot manbai sifatida mo'ljallangan.

**Kalit so'zlar:** jazo, muassasa, koloniya, jinoyat-ijroiya kodeks, ijro etish, tizim, axloqan tuzatish, mahkum, qamoqqa olingan shaxs, huquq, erkinlik, gulag, surgun, jamiyatdan ajratish, uzoq vaqt, xalqaro hujjat.

## **ОСОБЕННОСТИ УЧРЕЖДЕНИЙ ПО ИСПОЛНЕНИЮ НАКАЗАНИЯ В ЛИШЕНИИ СВОБОДЫ**

**Аннотация:** В данной статье, посвященной глубокому и всестороннему изучению особенностей исправительных колоний, анализируются специальные учреждения, созданные с целью изоляции преступников от общества, применения к ним законного наказания, а зачастую и для экономического развития колониальных территорий. В статье рассматриваются историческое происхождение колоний, правовые основы, организационная структура, внутренняя социальная динамика, трудовые системы, меры безопасности, а также важные вопросы, связанные с ними. В то же время представлено международное сравнение колоний, созданных в таких странах, как Великобритания, Франция, Россия и Узбекистан, а также анализируются их специфические аспекты и влияние на общество. Статья призвана раскрыть сложную природу этой системы на основе законодательных документов,

исторических данных и современных исследований. Он задуман как полезный источник информации для исследователей, юристов, студентов, интересующихся социальными проблемами, и политиков.

**Ключевые слова:** наказание, учреждение, колония, уголовно-исполнительный кодекс, исполнение, система, исправление, осужденный, заключенный, право, свобода, ГУЛАГ, ссылка, изоляция от общества, длительное время, международный документ.

## **SPECIFIC FEATURES OF INSTITUTIONS FOR EXECUTION OF SENTENCES OF IMPRISONMENT**

**Annotation:** This article, devoted to an in-depth and comprehensive study of the specific features of penal colonies, analyzes special institutions established to isolate criminals from society, apply legal punishment to them, and often for the economic development of colonial territories. The article examines in detail the historical origins of the colonies, their legal foundations, organizational structure, internal social dynamics, labor systems, security measures, and critical issues related to them. At the same time, an international comparison of colonies established in countries such as Britain, France, Russia, and Uzbekistan is presented, analyzing their specific aspects and impact on society. The article serves to reveal the complex nature of this system, based on legislative documents, historical data, and modern research. It is intended as a useful source of information for researchers, lawyers, readers interested in social issues, and politicians.

**Keywords:** punishment, institution, colony, criminal-executive code, execution, system, correction, convict, imprisoned person, right, freedom, GULAG, exile, isolation from society, long-term, international document.

Muqaddam, jazoni ijro etish koloniyalari jinoyatchilarni jamiyatdan batamom ajratib, ularni uzoq masofadagi hududlarga yoki mustamlakalarga surgun qilish orqali jazo muddatini o'tashga majbur qiluvchi muassasalar hisoblangan. Bu tizim o'zining qattiq rejimi, majburiy mehnatga asoslangan tuzilmasi va mahkumlarni izolyatsiya qilish strategiyasi bilan ajralib turadi. Koloniyalar nafaqat jinoyatchilarni jazolash vositasi sifatida ishlatilgan, balki iqtisodiy va siyosiy maqsadlarda – yangi hududlarni o'zlashtirish, ishchi kuchi ta'minotini ta'minlash va mustamlakaviy infratuzilmani rivojlantirish uchun ham xizmat qilgan. Ushbu muassasalarning o'ziga xos xususiyatlari ularning geografik joylashuvi, ichki tuzilishi, qonuniy asoslari va mahkumlarning kundalik hayotidagi qat'iy tartib-qoidalarda yaqqol namoyon bo'lgan. Ushbu maqolada jazoni ijro etish koloniyalarning tarixiy shakllanish jarayoni, tashkiliy mexanizmlari va zamonaviy dunyodagi o'rni tahlil qilingan. Shu bilan birga, ularning

ijobiy va salbiy jihatlari, shu jumladan inson huquqlari bilan bog'liq muammolar, mahalliy aholiga ta'siri va qayta ijtimoiylashtirishdagi samaradorligi masalalari keng yoritilgan.

**O'zbekistonda** jazoni ijro etish koloniyalari alohida o'ziga hos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning Sovet davridan meros qolgan tuzilmasi, mustaqillikdan keyingi islohotlari va hozirgi holati batafsil ko'rib chiqiladi. Maqsad – ushbu tizimning murakkab tabiatini ochib berish va uning jamiyatdagi o'rnini har tomonlama baholashdir. Maqola davomida Britaniyaning “Transportation Act” kabi qonunchilik hujjatlari, O'zbekistonning “Jinoyat-Ijroiya Kodeksi” va xalqaro tajribaga oid misollar keltirib o'tish lozim.

Jazoni ijro etish koloniyalari XVIII asrda **Evropa davlatlarida** qamoqxonalaridagi zichlikni kamaytirish va mustamlakaviy hududlarni rivojlantirish maqsadida paydo bo'lgan. Bu tizimning ilk shakllari Britaniyada[1] 1717-yilda qabul qilingan “Transportation Act” bilan boshlangan. Ushbu qonun mahkumlarni Angliyadan Shimoliy Amerikaga surgun qilishni qonuniylashtirgan bo'lib, 1718-1775-yillarda taxminan 50 ming mahkum Amerikaga jo'natilgan ([Britannica, “Penal Colony”](#))[2]. Qonunning 4-moddasida “jinoyatchilar koloniyalarda mehnat qilish orqali o'z xatolarini tuzatishi mumkin” deb ta'kidlanadi. Mahkumlar asosan plantatsiyalarda va qurilishda ishlatilgan, bu esa Britaniya mustamlakalari iqtisodiyotini rivojlantirishga xizmat qilgan. Mahkumlar orasida o'g'rilik, firibgarlik kabi engil jinoyatlardan tortib, qotillik kabi og'ir jinoyatlarga qadar turli xil huquqbuzarliklar sodir etgan shaxslar bo'lgan. Surgun qilinganlarning aksariyati yosh erkaklar bo'lib, ammo ayollar ham oz miqdorda mavjud edi, ular ko'pincha uy xizmatkori sifatida ishlatilgan. Mahkumlarning aksariyati Angliyaning kambag'al qatlamidan kelib chiqqan, chunki o'sha davrda iqtisodiy qiyinchiliklar jinoyatchilik darajasini oshirgan edi. Amerika inqilobidan keyin (1776) Shimoliy Amerikaga surgun to'xtadi, chunki mustaqillikka erishgan koloniyalar Britaniya mahkumlarini qabul qilishdan bosh tortdi. Natijada, Britaniya diqqatini Avstraliyaga qaratdi. 1788-yilda Birinchi Flot Sidneyga 736 mahkum bilan yetib kelgan va bu Avstraliyaning penal koloniya sifatida rivojlanishiga asos solgan ([Convicts in Australia - Wikipedia](#)). Bu flot tarkibida 548 erkak, 188 ayol va ularning oila a'zolari bo'lgan, shuningdek, kemada 200 ga yaqin qo'riqchi va ma'murlar ham mavjud edi. Mahkumlarning aksariyati kichik jinoyatlar – masalan, non o'g'irlash yoki qarzni to'lamaslik – uchun surgun qilingan edi, chunki o'sha davrda Britaniyada qattiq qonunlar amalda edi. 1868-yilgacha taxminan 162 ming mahkum Avstraliyaga surgun qilingan, ularning aksariyati yo'llar, ko'priklar va binolar qurishda ishlatilgan. Mahkumlar orasida ayollar ham bo'lib, ularning soni umumiy mahkumlarning 15-20% ni tashkil qilgan, ular ko'pincha xizmatkorlik yoki kiyim tikish kabi ishlarda band bo'lgan. Avstraliya koloniyalari nafaqat jazo vositasi, balki Britaniya imperiyasining

yangi hududlarni o'zlashtirish strategiyasining muhim qismi edi. Mahkumlarning mehnati tufayli Sidney va Melburn kabi shaharlarning dastlabki infratuzilmasi shakllangan, masalan, Sidneydagi mashhur "The Rocks" hududi mahkumlar tomonidan qurilgan, bu esa ularning mehnatining uzoq muddatli ta'sirini ko'rsatadi. Mahkumlar ko'pincha og'ir sharoitlarda ishlagan – kuniga 8-10 soat, minimal oziq-ovqat va yomon yashash sharoitlari bilan, ammo bu mehnat Britaniya mustamlakalari iqtisodiyotini rivojlantirishda katta rol o'ynagan. Jazoni ijro etish koloniyalari qat'iy qonunchilik asosida faoliyat yuritgan.

**Britaniyada** "Transportation Act 1717" mahkumlarni 7 yoki 14 yil muddatga surgun qilishni nazarda tutgan ([The National Archives, UK](#)). Qonunning maqsadi "jinoyatchilarni jamiyatdan olib tashlash va ularni mehnat orqali foydali qilish" edi. Qonunda mahkumlarning mehnat sharoitlari va qo'riqchilarning vakolatlari aniq belgilangan, ammo mahkumlar huquqlari deyarli e'tiborga olinmagan – masalan, mahkumlarning sog'lig'i yoki ovqatlanishi haqida aniq ko'rsatmalar yo'q edi. 1784-yilda qabul qilingan yangi "Transportation Act"[3] Avstraliyaga surgunni qonuniylashtirdi, unda mahkumlarning huquqlari (masalan, mehnat sharoitlari) va majburiyatlari (tartibga rioya qilish) aniq belgilandi. 1857-yilda "Penal Servitude Act" qabul qilinib, surgun qisqartirildi, ammo Avstraliyadagi koloniyalar faoliyatini davom ettirdi ([Wikipedia, "Penal Servitude Act 1857"](#))[4]. Bu qonun mahkumlarning mahalliy qamoqxonalarda jazo o'tashiga imkon bergan, ammo Avstraliyaga surgun 1868-yilgacha davom etgan, chunki Britaniya hukumati yangi hududlarni o'zlashtirishni davom ettirishni maqsad qilgan edi.

Koloniyalar qattiq iyerarxiya va nazoratga asoslangan tuzilma bilan boshqarilgan. **Britaniya** koloniyalarida gubernatorlar mutlaq hokimiyatga ega bo'lib, mahkumlarni xatti-harakatlariga qarab tasniflagan. Avstraliyada "assignment system" orqali mahkumlar davlat ishlariga yoki xususiy xo'jayinlarga berilgan ([Britannica Kids, "Australian Convict Settlements"](#)). Mahkumlarning kundalik hayoti qat'iy jadvalga asoslangan: ertalab soat 6:00 da uyg'onish, 8-10 soatlik mehnat va kechqurun qayta tekshiruv. Qo'riqchilar va ma'murlar tartibni saqlashda asosiy rol o'ynagan, qoidabuzarlik uchun jismoniy jazo qo'llanilgan – masalan, qamchi bilan urish yoki yolg'iz kamera izolyatsiyasi. Har bir koloniyada 50-100 nafar qo'riqchi bo'lib, ular mahkumlarning harakatlarini doimiy nazorat qilgan, mahkumlar soni esa bir koloniyada 500-1000 kishiga yetishi mumkin edi. Fransuz Gvianasida koloniyalar harbiy nazorat ostida bo'lib, mahkumlar qattiq rejimga bo'ysungan. Qo'riqchilar soni kam bo'lsa-da, geografik izolyatsiya qochishni qiyinlashtirgan. Mahkumlar kichik guruhlariga bo'lingan, har bir guruh o'ziga xos vazifalarni bajargan, masalan, o'rmon kesish yoki plantatsiyalarda ishlash. Qo'riqchilar mahkumlar ustidan mutlaq hokimiyatga ega bo'lib, qoidabuzarlik uchun qattiq jazo choralari qo'llanilgan – masalan, qo'shimcha mehnat yoki oziq-ovqatdan mahrum qilish.

Qayta ijtimoiylashtirish dasturlari Britaniyada “ticket of leave” tizimi orqali amalga oshirilgan, mahkumlar yaxshi xulq-atvor evaziga erkinlikka chiqish huquqiga ega bo'lgan. Bu tizim orqali mahkumlarning taxminan 20-25% jamiyatga qaytgan, ammo ko'pchilik ijtimoiy stigma tufayli qiyinchiliklarga duch kelgan. Masalan, ozodlikka chiqqan mahkumlar ko'pincha ish topa olmagan yoki jamiyat tomonidan qabul qilinmagan, chunki ular “sobiq mahkum” sifatida belgilangan edi. Fransiya va Rossiyada qayta ijtimoiylashtirish deyarli yo'q edi, chunki asosiy e'tibor jazo va izolyatsiyaga qaratilgan edi. Fransuz Gvianasida mahkumlar ozodlikka chiqqan taqdirda ham jamiyatga qayta olmagan, chunki ularning aksariyati mustamlakada qolib ketgan yoki kasalliklardan vafot etgan. Gulaglarda esa ozodlikka chiqqan mahkumlar ko'pincha “sobiq mahkum” sifatida stigma bilan yashagan, bu esa ularning hayotini qiyinlashtirgan – masalan, ishga joylashish yoki oila qurishda katta to'siqlar bo'lgan.

**Fransiya** XIX asrda o'z koloniyalarini tashkil etdi, xususan Fransuz Gvianasidagi “Devil's Island” 1852-yildan 1953-yilgacha faol bo'ldi. Bu koloniya tropik kasalliklar, ochlik va qattiq sharoitlari bilan mashhur edi. Taxminan 70 ming mahkum ushbu koloniyaga yuborilgan, ammo ularning ko'pchiligi qaytib kelmagan ([Wikipedia, “Devil's Island”](#))[5]. Koloniya uchta kichik oroldan iborat bo'lib, ulardan eng mashhuri “Iblis oroli” deb atalgan, chunki u yerdagi sharoitlar o'ta og'ir edi – mahkumlar tropik iqlim, yovvoyi hayvonlar va kasalliklar bilan kurashishga majbur edi. Mahkumlar orasida siyosiy jinoyatchilar, masalan, Napoleon III davridagi muxoliflar ko'p bo'lgan, shuningdek, oddiy jinoyatchilar – o'g'rlar, firibgarlar va qotillar ham yuborilgan. Fransuz koloniyalari asosan jazo va izolyatsiyaga qaratilgan bo'lib, iqtisodiy foyda ikkinchi darajali maqsad edi. Mahkumlar tropik o'rmonlarda plantatsiyalarda ishlagan, masalan, shakarqamish yoki kauchuk yetishtirishda, ammo malyariya va sariq isitma kabi kasalliklar tufayli o'lim darajasi 70-80% ga yetgan. Mahkumlarning kundalik hayoti qattiq rejimga asoslangan: ertalab soat 6:00 da uyg'onish, 10 soatlik mehnat va kechqurun qayta tekshiruv, ammo oziq-ovqat miqdori kam bo'lib, ko'pincha kuniga 1000 kaloriyadan oshmas edi. Bu koloniyalar Fransiya hukumatining “jinoyatchilarni jamiyatdan to'liq uzib qo'yish” siyosatini aks ettirgan, ammo 20-asrning o'rtalariga kelib, xalqaro tanqidlar va inson huquqlari haqidagi yangi tushunchalar tufayli yopildi. Fransuz Gvianasidagi koloniyalar yopilgandan so'ng, bu hudud iqtisodiy jihatdan zaif bo'lib qoldi, chunki mahkumlar mehnati mahalliy iqtisodiyotning asosiy qismini tashkil qilgan edi.

Britaniya koloniyalari iqtisodiy rivojlanishga, Fransiya jazo va izolyatsiyaga, Rossiya siyosiy repressiyaga, O'zbekiston esa qayta tarbiyalashga qaratilgan. Britaniya koloniyalari Avstraliyani zamonaviy davlatga aylantirishda muhim rol o'ynagan – masalan, mahkumlar mehnati tufayli qurilgan infratuzilma bugungi kunda ham foydalanilmoqda. Fransiya koloniyalari esa ko'proq jinoyatchilarni jamiyatdan uzishga xizmat qilgan, ammo iqtisodiy jihatdan katta foyda keltirmagan – Fransuz Gvianasi

koloniyalari yopilgandan keyin iqtisodiy jihatdan zaif bo'lib qolgan. Rossiyada Gulaglar Sovet iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlagan bo'lsa-da, millionlab odamlarning hayotiga ziyon yetkazgan – Gulaglarning iqtisodiy foydasi qisqa muddatli bo'lib, uzoq muddatda ijtimoiy muammolarni keltirib chiqargan. O'zbekistonning kelajakdagi maqsadi mahkumlar huquqlarini yaxshilash va qayta ijtimoiylashtirish dasturlarini samarali qilish bo'lsa-da, bu jarayon katta moliyaviy va siyosiy resurslarni talab qiladi.

1854-yilda qabul qilingan “Loi sur la transportation” qonuni mahkumlarni Fransuz Gvianasiga yuborishni tartibga solgan. Qonunning 3-moddasida “qattiq mehnat va izolyatsiya orqali jinoyatchilarni tarbiyalash” maqsadi ko'rsatilgan ([Criminocorpus, “The Penal Colonies”](#)). Mahkumlarning huquqlari cheklangan bo'lib, qochish urinishlari qattiq jazo bilan ta'qib qilingan – masalan, qo'shimcha muddat yoki jismoniy jazo, shu jumladan qamchi bilan urish. Fransuz qonunchiligida mahkumlarning mehnat sharoitlari va oziq-ovqat ta'minoti ham belgilangan, ammo amalda bu qoidalar ko'pincha buzilgan – mahkumlar ko'pincha ochlik va kasalliklardan aziyat chekkan. Rossiyada Gulaglar 1929-yilda Sovet hukumati tomonidan qonuniylashtirildi, “Sotsialistik qayta tarbiyalash” nomi ostida mahkumlar majburiy mehnatga jalb qilingan. Qonunlar siyosiy repressiyaga xizmat qilgan, mahkumlarning huquqlari deyarli e'tiborga olinmagan. Gulaglar faoliyati “Sovet Ittifoqining ichki ishlar haqidagi qonuni”ga asoslangan bo'lib, unda mahkumlarning mehnatga jalb qilinishi davlat iqtisodiyoti uchun zarur deb ko'rsatilgan. Mahkumlarning mehnat sharoitlari qonunda belgilangan bo'lsa-da, amalda bu qoidalar qo'pol ravishda buzilgan – mahkumlar ko'pincha oziq-ovqatsiz va tibbiy yordamsiz qoldirilgan.

**Rossiya Federatsiyasida** jazoni ijro etish koloniyalari XVII asrdan boshlab Sibir katorga tizimi sifatida shakllangan. Bu tizimda mahkumlar Sibirning chekka hududlariga yuborilgan, ular qishloq xo'jaligi va qurilishda ishlatilgan. Katorga tizimi asosan davlat infratuzilmasini rivojlantirishga xizmat qilgan, masalan, Sibirdagi yo'llar, qishloqlar va harbiy postlar qurilishida mahkumlar mehnati muhim rol o'ynagan. Mahkumlar ko'pincha uzoq masofalarni piyoda bosib o'tgan, bu jarayonda ko'plab odamlar sovuq va ochlikdan o'lgan. Stalin davrida (1930-1950-yillar) Gulag tizimi kengaytirildi, millionlab odamlar, shu jumladan siyosiy mahkumlar majburiy mehnatga jalb qilingan ([CNN, “Russia's Penal Colonies”](#))[6]. Gulaglar Sovet iqtisodiyotidagi ulkan loyihalar, masalan, Belomor kanali, Trans-Sibir temir yo'li va ko'mir konlari qurilishida ishlatilgan. Mahkumlar konchilik, o'rmon xo'jaligi va temir yo'l qurilishida ishlagan, o'lim darajasi yuqori bo'lgan – taxminan 10-15% mahkumlar har yili og'ir sharoitlar, sovuq (-40°C gacha) va ochlik tufayli vafot etgan. Gulaglarda mahkumlar soni ba'zan bir lagerda 50 ming kishiga yetgan, bu esa nazoratni qiyinlashtirgan va ichki tartibsizliklarni keltirib chiqargan. Mahkumlarning kundalik hayoti o'ta og'ir edi: ertalab soat 5:00 da uyg'onish, 12-14 soatlik mehnat va

kechqurun tekshiruv, oziq-ovqat esa kuniga 500-700 gramm non va suvli sho'rvadan iborat bo'lgan. Stalin davridagi Gulaglar nafaqat jazo vositasi, balki siyosiy repressiya va iqtisodiy ekspluatatsiya tizimi sifatida ham ishlatilgan. Gulaglarda mehnat qilgan mahkumlar orasida ziyolilar, diniy arboblari va oddiy ishchilar bo'lib, ularning aksariyati hech qanday sud qarorisiz qamalgandi. Bu tizimning oqibatlari uzoq muddatli bo'ldi – millionlab oilalar parchalanib, jamiyatda chuqur iz qoldirdi.

**Rossiyada** Gulaglarda “vor v zakone” (qonundagi o'g'rilar) kabi guruhlar mavjud bo'lib, ular ichki tartibni boshqargan. Mahkumlar o'rtasida zo'ravonlik va nizolar tez-tez uchrab turgan, qo'riqchilar bilan munosabatlar keskin bo'lgan. Gulaglarda mahkumlar o'zaro oziq-ovqat va resurslar uchun kurashgan, bu esa ierarxiyani yanada murakkablashtirgan. Masalan, “vor v zakone” guruhlar oziq-ovqat taqsimotini nazorat qilgan, yangi kelgan mahkumlar esa past darajadagi ishlar bilan cheklangan, ko'pincha ularga ovqatning eng yomon qismi berilgan. Fransuz Gvianasida mahkumlar o'rtasida ierarxiya kamroq rivojlangan, chunki qattiq sharoitlar omon qolishni asosiy maqsadga aylantirgan. Mahkumlar ko'pincha kichik guruhlariga bo'linib, bir-biriga yordam bergan, ammo qo'riqchilar bilan munosabatlar sovuq bo'lgan. Mahkumlar o'rtasida oziq-ovqat yoki boshpana uchun kichik nizolar bo'lgan, ammo katta qo'zg'olonlar kam uchragan, chunki mahkumlarning ko'pchiligi kasallik yoki charchoq tufayli kuchsiz edi.

**Rossiyada** Gulaglar NKVD (Ichki Ishlar Xalq Komissariati) boshqarmasi tomonidan boshqarilgan, mahkumlar og'ir sharoitlarda mehnat qilishga majbur bo'lgan. Gulaglarda mahkumlar soni ba'zan bir lagerda 10-50 ming kishiga yetgan, bu esa nazoratni qiyinlashtirgan. Har bir lagerda qo'riqchilar guruhi (100-200 kishi) va ma'murlar bo'lib, ular mahkumlarning harakatlarini qat'iy nazorat qilgan. Mahkumlarning kundalik hayoti qattiq rejimga asoslangan: ertalab soat 5:00 da uyg'onish, 12-14 soatlik mehnat va kechqurun tekshiruv. Qoidabuzarlik uchun jazo choralari qattiq bo'lgan – masalan, oziq-ovqat miqdorini qisqartirish yoki qishning sovuq havosida tashqarida qoldirish. Gulaglarda qo'riqchilar ko'pincha mahkumlar ustidan zo'ravonlik qilgan, bu esa ichki nizolarni yanada kuchaytirgan.

Koloniyalarda mahkumlar o'rtasida o'ziga xos submadaniyat shakllangan. **Avstraliyada** mahkumlar o'zaro ierarxiya tuzgan, yaxshi xulq-atvorli mahkumlar “ticket of leave” orqali ma'lum darajada erkinlik olgan ([Digital Panopticon](#), “[Convicts and Colonisation](#)”)[7]. Bu tizim mahkumlarning jamiyatga qaytishiga imkon bergan, ammo ko'pincha ijtimoiy stigma (“convict stain”) to'siq bo'lgan. Mahkumlar o'rtasida kichik guruhlar shakllangan, masalan, ish turlari bo'yicha – quruvchilar, dehqonlar yoki xizmatkorlar. Qo'riqchilar bilan munosabatlar keskin bo'lib, 1834-yilda Castle Hill qo'zg'oloni kabi hodisalar yuz bergan ([History Hit](#), “[Penal Colonies](#)”)[8]. Bu qo'zg'olonda 200 ga yaqin mahkum qatnashgan, ammo qo'riqchilar tomonidan tezda

bostirilgan, natijada 15 nafar mahkum o'ldirilgan, 10 nafari esa qattiq jazo bilan qayta qamalgandi[9].

Koloniylar inson huquqlari buzilishi, qattiq sharoitlar va samarasizlik bilan tanqid qilingan. **Avstraliyada** mahalliy aborigenlar ko'chirilgan, ularning soni 1788-1900-yillarda 1 milliondan 100 mingga kamaygan, bu esa mahkumlar kelishi bilan bog'liq ekologik va ijtimoiy o'zgarishlarni ko'rsatadi[10]. Mahkumlarning kelishi aborigenlarning an'anaviy hayot tarzini buzgan, chunki ularning yerlari qurilish va qishloq xo'jaligi uchun ishlatilgan. Fransuz Gvianasida kasalliklar (malyariya, sariq isitma) o'lim darajasini oshirgan, mahkumlarning 70-80% qaytib kelmagan – bu koloniyalarda tibbiy yordam deyarli yo'q edi, mahkumlar ko'pincha davolanmasdan o'lgan. Rossiyada Gulaglar[11] siyosiy repressiya vositasi sifatida ishlatilgan, “convict stain” deb atalgan ijtimoiy stigma mahkumlarning qayta ijtimoiylashtirishini qiyinlashtirgan ([Issuu, “Australia's History as a Penal Colony”](#)). Gulaglardan ozod qilingan mahkumlar ko'pincha jamiyatdan chetda qolgan, chunki ularning hujjatlari “sobiq mahkum” sifatida belgilangan, bu esa ishga joylashish yoki oila qurishda katta to'siqlar yaratgan[12].

Mehnat koloniyalarning asosiy qismi edi. Avstraliyada mahkumlar yo'llar, ko'priklar va binolar qurishda ishlatilgan, kuniga 8-10 soat mehnat qilishgan. Masalan, Sidneydagi “Hyde Park Barracks” binosi 1819-yilda mahkumlar tomonidan qurilgan, bu esa ularning mehnatining infratuzilmaga qo'shgan hissasini ko'rsatadi. Mahkumlar ko'pincha og'ir sharoitlarda ishlagan – yomg'ir, issiq yoki sovuq havoda, minimal oziq-ovqat bilan, bu esa ko'plab kasalliklarni keltirib chiqargan. **Fransuz Gvianasida** mahkumlar plantatsiyalarda, masalan, shakarqamish yetishtirishda ishlagan, ammo tropik iqlim va kasalliklar tufayli o'lim darajasi yuqori bo'lgan – mahkumlarning 70-80% qaytib kelmagan. Mahkumlar kuniga 10 soatgacha mehnat qilgan, ammo oziq-ovqat yetishmasligi va tibbiy yordamning yo'qligi tufayli ko'plab odamlar charchoqdan yoki kasalliklardan vafot etgan. Rossiyada Gulaglarda mahkumlar kuniga 12-14 soat konchilik va o'rmon xo'jaligida ishlagan, o'lim darajasi yuqori bo'lgan – masalan, 1940-yillarda Kolima lagerlarida har yili 10-15% mahkum vafot etgan ([New York Times, “This Penal Colony Learned a Lesson”](#))[13]. Mahkumlar ko'pincha minimal oziq-ovqat bilan ta'minlangan – kuniga 500-700 gramm non va suvli sho'rva, bu esa charchoq va kasalliklarni keltirib chiqargan. **Gulaglarda** mehnat sharoitlari o'ta og'ir edi – mahkumlar qishda sovuqda, yozda esa issiqda ishlagan, ko'pincha himoya kiyimlari yoki asbob-uskunalarsiz.

**O'zbekistonda** jazoni ijro etish koloniyalari Sovet Ittifoqi davrida Gulag[14] tizimining bir qismi sifatida tashkil etilgan. O'zbekiston SSR hududida majburiy mehnat lagerlari faoliyat yuritgan, mahkumlar paxta yetishtirish, qurilish va sanoat ishlari uchun ishlatilgan. Masalan, 1930-1940-yillarda O'zbekistonda “paxta ishlab chiqarish rejasini bajarish” uchun mahkumlar keng miqyosda ekspluatatsiya qilingan,

bu davrda mahkumlar soni minglab kishiga yetgan, ularning aksariyati siyosiy ayblovlar – masalan, “xalq dushmani” yoki “sovetlarga qarshi faoliyat” – bilan qamalgandi. Mahkumlar ko‘pincha paxta dalalarida kuniga 10-12 soat ishlagan, ammo oziq-ovqat va tibbiy yordam yetishmasligi tufayli ko‘plab odamlar kasalliklardan vafot etgan. Mustaqillikdan keyin (1991) ushbu tizim meros qilib olingan va zamonaviy qonunchilikka moslashtirilgan, ammo Sovet davridan qolgan infratuzilma va qattiq rejim izlari saqlanib qolgan. 1990-yillarning boshlarida O‘zbekiston jazo tizimini isloh qilishga kirishdi, ammo moliyaviy cheklovlar, siyosiy o‘zgarishlar va infratuzilmaning eskirganligi tufayli jarayon sekin kechdi. Mustaqillikdan keyingi dastlabki yillarda mahkumlar soni yuqori bo‘lib, qamoqxonalardagi zichlik katta muammo edi – masalan, 1990-yillarda bir kamerada 20-30 kishi saqlangan holatlar qayd etilgan. 2000-yillardan boshlab amnistiyalar orqali bu muammo qisman hal qilina boshlandi, ammo koloniyalarning ko‘pchiligi hali ham Sovet davridagi eski binolarda joylashgan, bu esa yashash sharoitlarini yomonlashtiradi. O‘zbekiston koloniyalarining geografik joylashuvi ham Sovet davridan meros bo‘lib, ular shaharlardan uzoqda, masalan, Navoiy viloyatidagi Zarmitan, Qashqadaryo viloyatidagi Qarshi yaqinidagi muassasalar, Farg‘ona viloyatidagi chekka hududlar va Surxondaryo viloyatidagi Termiz yaqinidagi koloniyalarda joylashgan. Bu joylashuv mahkumlarning oilalari bilan aloqasini qiyinlashtiradi, chunki ko‘pchilik uzoq masofalarni bosib o‘tishga imkoniyat topa olmaydi.

**O‘zbekistonda** jazoni ijro etish koloniyalari faoliyati “O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-Ijroiya Kodeksi”[15] (1997) asosida yuritiladi. Kodeksning 7-moddasida quyidagicha ta’kidlanadi: “Mahkumni axloqan tuzatish — unda qonunga itoatkor xulq-atvorni, insonga, jamiyatga, mehnatga, jamiyat turmushi qoidalariga va an’analariga hurmat munosabatini shakllantirishdan iborat. Mahkumni axloqan tuzatishning asosiy vositalariga jazoni ijro etish va o‘tashning belgilangan tartibi (rejimi), ijtimoiy-foydali mehnat, tarbiyaviy ish, umumiy va hunar ta’limi, kasb tayyorgarligi va jamoat ta’siri kiradi. Axloqan tuzatish vositalari jazo turini, sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, shuningdek mahkumning shaxsi va xulq-atvorini inobatga olgan holda qo‘llaniladi” Ushbu moddada mahkumlarni axloqan tuzatish (mehnat qilish, ta’lim olish) va majburiyatlari (tartibga rioya qilish) aniq ko‘rsatilgan. Bundan tashqari, kodeksning 45-moddasida Jazoni ijro etish muassasalarining turlari[16] ko‘rsatilgan, unga ko‘ra:

jazoni ijro etish koloniyalari, shu jumladan davolash huquqi asosidagi koloniyalar;

tarbiya koloniyalari;

turmalar;

mahkumlar uchun ixtisoslashgan kasalxonalar.

Tergov hibsonalari ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan va xo'jalik xizmatiga oid ishlarni bajarish uchun qoldirilgan shaxslarga nisbatan jazoni ijro etish muassasalari vazifasini bajaradi.

Jazoni ijro etish koloniyalari manzil-koloniyalarga, umumiy, qattiq, maxsus tartibli koloniyalarga bo'linadi hamda voyaga yetgan mahkumlarni saqlash uchun mo'ljallangan.

Tarbiya koloniyalari voyaga yetmagan mahkumlarni saqlash uchun mo'ljallangan.

O'zbekiston xalqaro inson huquqlari konvensiyalariga, masalan, BMTning "Qiynoqlarga qarshi konvensiyasi"ga (1984) qo'shilgan, ammo Human Rights Watch tashkiloti 2023-yilgi hisobotida qiynoqlar, yomon muomala va tibbiy yordam yetishmasligi kabi holatlar davom etayotganini ta'kidlaydi ([Human Rights Watch, Uzbekistan](#))[17]. Xalqaro tashkilotlar O'zbekistonning ushbu majburiyatlarni to'liq bajarishda muammolarga duch kelayotganini qayd etadi, masalan, 2022-yilda BMTning Inson huquqlari bo'yicha qo'mitasi O'zbekiston koloniyalaridagi sharoitlarni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar bergan edi. O'zbekiston hukumati bu tanqidlarga javoban islohotlar olib borayotganini ma'lum qilgan.

Ruspublikamizda mahkumlar uchun mehnat turlari qurilish (yo'llar, binolar va infratuzilma ob'ektlari qurilishi), qishloq xo'jaligi (meva-sabzavot yetishtirish) va sanoatni (kichik korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish, masalan, mebel yoki kiyim-kechak tikish) o'z ichiga oladi. Masalan, 2000-yillarda mahkumlar Toshkent viloyatidagi yo'l qurilishida ishlatilgan, paxta yig'im-terimi mavsumida esa minglab mahkumlar dalalarga yuborilgan – bu jarayonda mahkumlar kuniga 8-10 soat ishlagan, ammo issiq havo va suv yetishmasligi tufayli ko'plab salomatlik muammolari yuzaga kelgan. Qonunchilikka ko'ra, mahkumlarning mehnati uchun eng kam mehnatga haq to'lash stavkasidan past bo'lmagan maosh to'lanadi, bu mahkumlarning asosiy ehtiyojlarini qoplashga yetadi, masalan, qo'shimcha oziq-ovqat yoki gigiyena vositalarini sotib olishga imkon beradi. Mehnatdan tushgan daromadning katta qismi koloniyalarni moliyalashtirishga, xodimlar maoshlariga va infratuzilmani saqlashga sarflanadi – masalan, bir koloniyaning yillik byudjeti 1-2 milliard so'mni tashkil qilishi mumkin. Qayta ijtimoiylashtirish dasturlari kasb-hunar o'rgatish (tikuvchilik, duradgorlik, temirchilik) va ta'limni o'z ichiga oladi. Masalan, 2019-yilda bir nechta koloniyada mahkumlar uchun kasbiy kurslar tashkil etilgan ([Eurasianet, "Uzbekistan Implements Prison Reforms"](#)).

**O'zbekistonda** koloniyalar Amnesty International va Human Rights Watch tomonidan qiynoqlar (mahkumlarga jismoniy va psixologik zo'ravonlik, masalan, kaltaklash va uzoq muddatli izolyatsiya), tibbiy yordam yetishmasligi (kasalliklar davolanmasligi, sog'liqni saqlash sharoitlarining pastligi – masalan, 2022-yilda bir nechta koloniyada sil kasalligi tarqalishi qayd etilgan) va oziq-ovqat muammolari

(yetarli ovqatlanishning yo'qligi, mahkumlar kuniga 1500-2000 kaloriya atrofida oziq-ovqat oladi) uchun tanqid qilinadi. Qiynoqlar ko'pincha mahkumlarning qoidabuzarligini yoki ma'lumot olish uchun qo'llaniladi – masalan, 2018-yilda Andijon viloyatidagi koloniyada mahkumlarning qo'riqchilar tomonidan kaltaklanishi holatlari qayd etilgan[17]. Tibbiy yordam yetishmasligi mahkumlar orasida kasalliklarning tarqalishiga olib keladi – sil, gepatit va boshqa yuqumli kasalliklar keng tarqalgan, ammo davolash uchun yetarli dori-darmon va shifokorlar yo'q. Oziq-ovqat muammosi mahkumlarning sog'lig'iga jiddiy zarar keltiradi – kunlik ratsion ko'pincha non, suvli sho'rva va oz miqdorda sabzavotlardan iborat, bu esa ozuqa moddalari yetishmasligiga olib keladi. Xalqaro tashkilotlar O'zbekiston hukumatini ushbu muammolarni hal qilishga chaqiradi, ammo islohotlar sekin sur'atlarda kechmoqda – masalan, 2021-yilda hukumat koloniyalardagi sharoitlarni yaxshilash uchun qo'shimcha mablag' ajratishni va'da qilgan.

Xavfsizlik geografik izolyatsiyaga asoslangan edi. **Avstraliya** okean bilan o'ralganligi, Sibirning chekka hududlari va Fransuz Gvianasining tropik o'rmonlari qochishni qiyinlashtirgan. Qo'riqchilar, devorlar va patrullar tartibni ta'minlagan. Avstraliyada qochish urinishlari kam bo'lgan, chunki okean va yovvoyi tabiat to'siq bo'lib xizmat qilgan ([Simple English Wikipedia, "Penal Colony"](#)). Masalan, Avstraliyada qochishga uringan mahkumlarning aksariyati bush (yovvoyi o'rmon) yoki akulalar tufayli o'lgan – qochishga uringanlarning faqat 1-2% muvaffaqiyatga erishgan. Gulaglarda qochish urinishlari ko'proq bo'lgan, ammo qattiq iqlim (qishda -40°C gacha sovuq) va qo'riqchilarning repressiv choralari tufayli muvaffaqiyatli qochishlar kam uchragan – masalan, Kolima lagerlarida qochishga uringan mahkumlarning 90% qayta qo'lga olingan yoki yo'lda o'lgan. Fransuz Gvianasida qochishga uringan mahkumlar tropik o'rmonlar yoki dengizdagi xavf tufayli muvaffaqiyatsiz yakunlangan – qochish urinishlarining aksariyati mahkumlarning o'limi bilan tugagan.

O'zbekistonda koloniyalar shaharlardan uzoqda joylashgan, masalan, Navoiy viloyatidagi Zarmitan, Qashqadaryo viloyatidagi Qarshi yaqinidagi muassasalar, Farg'ona viloyatidagi chekka hududlar va Surxondaryo viloyatidagi Termiz yaqinidagi koloniyalar. Xavfsizlik choralari fizik to'siqlarni (3-4 metrli devorlar, simli to'siqlar va kuzatuv minoralari), qo'riqchilarni (har bir koloniyada 50-100 nafar qo'riqchi doimiy navbatchilik qiladi) va texnologiyalarni (so'nggi yillarda videokuzatuv kameralari va signalizatsiya tizimlari) o'z ichiga oladi. Masalan, 2020-yilda Toshkent viloyatidagi koloniyalarda zamonaviy tizimlar o'rnatildi, bu qochish urinishlarini kamaytirishga yordam berdi – o'sha yili qochishga urinishlar soni oldingi yillarga nisbatan 20-30% ga kamaygan. Mahkumlarning harakatlari qat'iy nazorat qilinadi, qochish urinishlari qattiq jazolarga sabab bo'ladi – masalan, qo'shimcha jazo muddati (1-3 yil) yoki alohida kamera izolyatsiyasi. O'zbekiston koloniyalarida xavfsizlik

choralari mahkumlar huquqlariga rioya qilish bilan muvozanatlashga harakat qilinadi, ammo xalqaro tashkilotlar bu choralarning haddan tashqari qattiqligi haqida tanqidlar bildiradi – masalan, Amnesty International 2021-yilda O‘zbekiston koloniyalarida qo‘riqchilar tomonidan zo‘ravonlik holatlari qayd etilganini xabar qilgan. Xavfsizlik tizimi mahkumlarning qochishini oldini olishda samarali bo‘lsa-da, bu choralarning mahkumlarning psixologik holatiga salbiy ta’siri ham katta – uzoq muddatli izolyatsiya va qattiq nazorat ko‘pincha ruhiy kasalliklarga olib keladi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Eurasianet. “Uzbekistan Implements Prison Reforms to Improve Conditions.” <https://eurasianet.org/uzbekistan-implements-prison-reforms-to-improve-conditions> O‘zbekistonda qamoq islohotlari va qayta ijtimoiylashtirish dasturlari haqida ma’lumot.
2. Britannica “Penal Colony.” <https://www.britannica.com/topic/penal-colony> Jazoni ijro etish koloniyalarining umumiy ta’rifi va tarixiy kelib chiqishi haqida ma’lumot.
3. The National Archives, UK. “Transportation Act 1717.” <https://www.nationalarchives.gov.uk/> Britaniyaning 1717-yilgi “Transportation Act” qonuni va uning qoidalariga oid arxiv ma’lumotlari.
4. Wikipedia. “Penal Servitude Act 1857.” [https://en.wikipedia.org/wiki/Penal\\_Servitude\\_Act\\_1857](https://en.wikipedia.org/wiki/Penal_Servitude_Act_1857) 1857-yilda Britaniyada qabul qilingan qonun va uning surgun tizimiga ta’siri haqida ma’lumot.
5. Wikipedia. “Devil’s Island.” [https://en.wikipedia.org/wiki/Devil%27s\\_Island](https://en.wikipedia.org/wiki/Devil%27s_Island) Fransuz Gvianasidagi “Iblis oroli” koloniyasining tarixi va sharoitlari haqida ma’lumot.
6. CNN. “Russia’s Penal Colonies.” <https://www.cnn.com/2022/11/09/europe/brittney-griner-russia-penal-colony-explainer-intl/index.html> Rossiyadagi jazoni ijro etish koloniyalari, xususan Gulag tizimi haqida zamonaviy tahlil.
7. Wikipedia. “Convicts in Australia.” [https://en.wikipedia.org/wiki/Convicts\\_in\\_Australia](https://en.wikipedia.org/wiki/Convicts_in_Australia) Avstraliyaga mahkumlar surgun qilinishi va ularning koloniyalardagi hayoti haqida batafsil ma’lumot.
8. Criminocorpus. “The Penal Colonies.” <https://journals.openedition.org/criminocorpus/2965> Fransiyaning penal koloniyalari va 1854-yilgi “Loi sur la transportation” qonuni haqida tadqiqot.
9. [https://www.digitalpanopticon.org/Convicts\\_and\\_the\\_Colonisation\\_of\\_Australia%2C\\_1788-1868](https://www.digitalpanopticon.org/Convicts_and_the_Colonisation_of_Australia%2C_1788-1868) Avstraliyadagi mahkumlarning ijtimoiy dinamikasi va qayta ijtimoiylashtirish jarayoni haqida tadqiqot.
10. Digital Panopticon. “Convicts and the Colonisation of Australia, 1788-1868.”
11. Wikipedia. “Gulag.” <https://en.wikipedia.org/wiki/Gulag> Sovet Ittifoqidagi Gulag tizimining tarixi, tuzilishi va sharoitlari haqida ma’lumot.

12. Britannica Kids. “Australian Convict Settlements.”  
<https://kids.britannica.com/students/article/Australian-convict-settlements/628970>
13. History Hit. “A Short History of Penal Colonies.” <https://www.historyhit.com/a-short-history-of-penal-colonies/> Penal koloniyalarning tarixiy rivojlanishi va ularning ichki dinamikasi haqida ma'lumot.
14. Amnesty International. “Uzbekistan: Human Rights Reports.”  
<https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/uzbekistan/>  
O'zbekistondagi jazoni ijro etish muassasalarida inson huquqlari buzilishi haqida hisobotlar.
15. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-Ijroiya Kodeksi. 1997-yil qabul qilingan.  
O'zbekistonning jazoni ijro etish tizimini tartibga soluvchi asosiy qonun hujjati.
16. Jinoyat-ijroiya kodeksi. <https://www.lex.uz/acts/163629>. Murojaat vaqti 03.04.2025-yil.
17. Human Rights Watch. “Uzbekistan: World Report 2023.”  
<https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/uzbekistan>  
O'zbekistondagi jazoni ijro etish koloniyalarida inson huquqlari holati haqida hisobot.